

אהרן ממן

מילונאות עברית:
מילונים ומילים

מוסד ביאליק • ירושלים

Aharon Maman

Hebrew Lexicography: Dictionaries and Words

הספר יוצא לאור בסיוע

מסת"ב 1-584-536-965-978 ISBN

©

כל הזכויות שמורות למוסד ביאליק • ירושלים, תשפ"ד

סדר ועימוד: המחבר

הדפסה וכריכה: דפוס פרינטיב בע"מ, ירושלים

Copyright by the Bialik Institute, Jerusalem 2023

www.bialik-publishing.co.il

Printed In Israel

תוכן העניינים

1	מבוא
	שער א: מילונים מבראשית
5	המילונאות העברית עד סביב 1650
24	בעקבות מילונו האבוד של ר' יהודה בן קורייש, 'ספר אב ואם'
33	מחברת מנחם בן סרוק – המילון העברי-עברי הראשון
41	למידת הישרדותם של חיבורים בחכמת הלשון: שלושה מקרי מבחן
57	היסוד המילוני בהגדרות דוד בן אברהם אלפסי במילונו
66	לדרכו של רב האי גאון במילונו 'כתאב אלהאוי'
	סדר ומשמעות באותיות השורש: החלק השביעי מן 'כתאב אלמשתמל'
84	לאבו אלפרג' הרון
95	לשון חז"ל בעיני חכמי הלשון בימי הביניים
104	מנחם בן סרוק ולשון חז"ל
126	פשט ודרש במילונים עבריים
139	מילונים וגלוסרס מאוסף בית המדרש לרבנים באמריקה: הערות מבוא
151	'ספר השורשים' לר' סעדיה אבן דנאן, מהדורת הימנס סנצ'ס
	שער ב: מילים, ביאורן ומסירתן
	מימי הביניים אל העת העתיקה: עדות 'כתאב אלהאוי' לרב האיי
169	גאון על לשונות והוראות קדומות
	לשון חז"ל במילון 'כתאב אלהאוי' לרב האיי גאון על פי
176	אוספי אדלר וטיילור-שכטר
187	הארמית והערבית ותרומתן לפרשנות הפילולוגית למקרא בימי הביניים
	ספר פתרונות בצרפתית עתיקה ליהושע י, ז – שופטים ט, כד:
200	(קטע גניזה T-S K7/3-5)
254	המילים המורכבות בעיני חכמי הלשון בימי הביניים
274	צמדים וצימודים ב'פתרון הַעֲנֵק' מאת אלעזר בן חלפון

שער ג : מהמילונאות החדשה

- 283 מילון המרכיב העברי בחפיתיה מאת יעקב בן־טולילה
297 המילים 'האובדות' והמילים 'העובדות'
306 תחדישים מתקופת מלחמת המפרץ

- 315 קיצורים וביבליוגרפיה

- 345 רשימת המקומות שפרקי הספר נדפסו בהם לראשונה

מפתחות

- 351 מפתח מקורות
360 מפתח מילים
377 מפתח שמות אישים
382 מפתח שמות מקומות
383 מפתח כללי

מבוא

תיאור מלא של לשון כולל מצד אחד את פירוט אוצר המילים שלה, ארגונו, ביאורו וניתוחו, ומצד שני דיון במנגנון התפעול של אוצר מילים זה, קרי: כללי הדקדוק והתחביר שמפעילים עליו בדיבור או בכתיבה כדי ליצור מבעים, משפטים ושיח. חכמי הלשון בעבר חיברו ספרי דקדוק ומילונים ללשונות שהיו מושא העיון שלהם וכך נוהגים גם בתיאור לשונות בזמננו. בכל אחד משני התחומים הגדולים הללו, הדקדוק והמילון, יש תחומי משנה מסועפים עד כדי כך שיש חוקרים המתמחים רק באחד מתחומי המשנה.

ספר זה מתמקד בהיבטים שונים של חקר המילונאות העברית מראשיתה בתחילת המאה העשירית לספירה. העיון במילונים קדומים חשובה כשלעצמה, לבחינת התפתחות הסוגה, אך במידה רבה היא חשובה גם לבחינת דרכי מסירת הלשון מדור לדור. אשר ללשון העברית שלא הייתה מדוברת בתקופה הנידונית, חשיבות העיון גדולה עשרת מונים, כי המילונים והגלוסרים הם עדים נאמנים לדרך המסירה ולדרך הלימוד של העברית בתקופת הביניים שלה. בפרטי לשון לא מעטים נתנו חכמים קדומים את דעתם, כבר בתקופת התנאים והאמוראים, על שאלות דקדוק ומילון, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בביאורי מילים ואף בניסוח כללי דקדוק במשנה ובתלמוד. עם זה, העיסוק השיטתי בחוכמת הלשון לא החל אלא עם צאתו לאור של 'האגרון' לרב סעדיה גאון (מצרים 882 – בבל 942). פרסום האגרון היה גם הסנונית הראשונה בתחום המילונאות העברית, ומשם ואילך תחום זה התפתח בצעדי ענק. באגרון כינס רס"ג מבחר של כאלף שמות עבריים שהוא המליץ למשוררים לשלב בשיריהם. כדי להפוך את הרשימה לשימושית הוא ערך אותה עריכה כפולה, על פי האות הפותחת של המילים, כדי לסייע למי שתר אחר מילה לאקרוסטיכון, ושוב על פי האות החותמת, לצורך החרוז. סוגה זו התפתחה במשך הזמן והפיקה מילוני חרוזים משוכללים. רס"ג חיבר חיבורים נוספים בעלי אופי מילוני, גם הם חלקיים ולצורך מסוים. המילון השיטתי הראשון ללשון המקרא נתחבר רק סביב 950 בקורדובה שבספרד, בידי מנחם בן סרוק. ומשם ואילך התפתחה הסוגה בכיוונים שונים. רוב המאמרים באסופה הנוכחית ערוכים בסדר כרונולוגי כדי ללמד על הצרכים, על הידע, על התרומה ועל מדע הלשון של כל תקופה ותקופה, אך אחדים עוסקים בסוגיות תמטיות חוצות תקופות.

שער א, מילונים מבראשית, כולל שנים עשר מאמרים. הראשון מהם הוא מעין סקירה כללית של המילונאות העברית מראשיתה ועד עיצומם של ימי הרנסנס. באחרים בא דיון מפורט על המילונים הבולטים של התקופה, לרבות סדר עריכתם, היקפם, הקורפוס שהם מבוססים עליו, טיב ההגדרה ולשונה, ותורת השורש העומדת ברקעם; נסקרו היבטים חשובים ברסאלה לר' יהודה אבן קורייש, במחברת מנחם, בכתאב אלחאוי, מילונו האנגרמטי של רב האי גאון (ככל 939–1038), ובג'אמע אלאלפאט', מילונו של דוד בן אברהם אלפסי. כמו כן נתבררו בשער זה סוגיות תאורטיות אחדות, כגון טיבו של החלק המילוני בחיבור הדקדוק אלמשתמל של אבו אלפרג' הרון, מעמדה של לשון חז"ל בעיני חכמי הלשון בימי הביניים, שימושה במילונים למקרא, נידונה גם שאלת היחס בין הגלוסר לבין הפירוש מצד אחד ובין לבין המילון מצד שני, וכן התפתחות המילונאות בכיוון המדעי ובכיוון העממי, שאחד ההיבטים שלו הוא שילוב פירושי דרש במילונו של רד"ק, איש פרובנס של המאה השלוש עשרה.

בשער ב, מילים, ביאורן ומסירתן, באים שישה מאמרים העוסקים בטיב המסירה של מילים מסוימות מן המקורות, בשימושן או בביאורן, כגון מילים מלשון חז"ל לפי מסירתן בכתאב אלחאוי לרב האי גאון; וכן במאמצים לבאר מילים נדירות במקרא על פי מקבילות בארמית או בערבית ועל עצם הלגיטימיות לגייס חומר חיצוני לביאור הלשון העברית; נידונה גם שאלת ההלחמים, מילים שנתפרשו כהרכב או כנוטריקון, זיהוין ומעמדם באוצר המילים העברי, וכן הוהדר שריד מגלוסר קדום ליהושע ושופטים בצרפתית עתיקה כדוגמה לגלוסר ספציפי שכיוצא בו שימש את רש"י בלעזים ששיקע בפירושו; לבסוף – הודגמו צימודים אחדים (מילים הומונימיות) מתוך 'ענק' לרבי משה אבן עזרא שנתבארו בידי אלעזר בן חלפון.

בשער ג, מהמילונאות החדשה, הובאו שלושה מאמרים העוסקים בהיבטים שונים של אוצר המילים והמילונאות החדשה, אחד על הרכיב העברי בספרדית היהודית שדוברה בצפון מרוקו, החכיתייה; אחד על מונחים שחודשו בתקופת ההשכלה ובתקופת התחייה ושלא שרדו בעברית שלנו, ומילים שחודשו בדרכי תצורה שונות ומגוונות בזמן מלחמת המפרץ, וזו דוגמה להתכוונות אוצר המילים במציאות משתנה.

פרקים אלו מקיפים אך מעט מזער מהשאלות בתחום המילונאות העברית, ונועדו אך לפתוח צוהר לשאלות בולטות מתולדות המילונאות העברית. אני מבקש להודות לוועדת הפרסומים של מוסד ביאליק שמצאה את הספר ראוי להיכלל בין פרסומיהם. חובה נעימה היא לי להודות גם למוסדות שתמכו בפרסום הספר ולגב' אורית ורטהיים-אלירו הממונה על ההפקות במוסד, שהשגיחה בעינא פקיאח על כל המלאכה.

האוניברסיטה העברית בירושלים והאקדמיה ללשון העברית

ערב ראש השנה ה'תשפ"ד

א"מ